

ONDERZOEKSRAPPORT

Weerbare boeren in een kwetsbaar gebied

Over drugscriminaliteit en ondermijnende effecten daarvan op boeren en tuinders

Mauro Boelens
Sanne Groothuis

TwynstraGudde

Impact op morgen.

Colofon

Datum
Oktober 2020
Het onderzoek vond plaats van januari tot en met september 2020.

Opdrachtgevers
Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO)
Aanjaagteam Ondermijning (ATO)

Auteurs
Mauro Boelens
Sanne Groothuis

Met medewerking van Wim Wensink en Caspar Hermans

Dit rapport is een beknopte versie van een uitvoerig onderzoek uitgevoerd voor het Aanjaagteam Ondermijning en de ZLTO. Voor een volledig beeld van het onderzoek wordt verwezen naar het onderzoeksrapport.

Voorwoord

Het gebruik van agrarisch vastgoed voor de productie en opslag van drugs is een groot probleem en dat probleem zal alleen maar groter worden naarmate er in het buitengebied meer vastgoed haar agrarische bedrijfsfunctie verliest. De inschatting is dat nu al zo'n 10 miljoen vierkante meter agrarische bebouwing leegstaat en de prognose is dat de leegstand kan oplopen tot 25 miljoen vierkante meter in 2030. De helft van de vrijkomende agrarische bebouwing staat dan leeg. Als we in ons land de veel te grote drugsindustrie willen terugdringen - het pact voor de rechtsstaat bevat hiervoor een reeks van voorstellen - dan is het dus ook nodig om tot een meer systematische en sluitende aanpak van deze criminele infiltratie van het buitengebied te komen.

Uit het onderzoek, uitgevoerd door TwynstraGudde in opdracht van het Landelijk Aanjaagteam Ondermijning (ATO) en (Zuidelijke) Land en Tuinbouw Organisatie (Z)LTO, blijkt dat het aan de boeren niet zal liggen. Boeren weten dat drugscriminelen op de loer liggen en hebben ook weleens te maken met pogingen om hun leegstaande gebouwen te laten gebruiken voor criminele activiteiten. Hier gaan zij in heel veel gevallen niet in mee. Er is dus weerbaarheid. Om agrarisch ondernemers weerbaar te houden, ligt er ook nadrukkelijk een verantwoordelijkheid van (lokale) overheden. Door versnelde procedures voor agrarische herbestemming te bevorderen, helpen ze niet alleen de boer maar dragen ze ook bij aan een vitaal en weerbaar platteland dat de aantrekkingskracht voor drugsgerelateerde criminaliteit vermindert.

In veel regio's van ons land worden boeren met projecten op het gebied van bewustzijn gewezen op de risico's van het zich inlaten met drugscriminaliteit. Gelukkig constateren we dat veel agrarisch ondernemers weerbaar zijn en niet ingaan op de verleiding van 'snel geld'. Met elkaar constateren ATO en ZLTO dat bij sommige boeren het water tot aan de lippen staat en die verleiding er soms écht is. We constateren dan ook dat behoud en versterking van vertrouwen tussen boer en overheid heel bepalend is. De meldingsbereidheid van de boeren bij daartoe ingerichte meldpunten is momenteel laag. Dat is een punt van zorg. Vertrouwens-/tussenpersonen van (Z)LTO kunnen hieraan positief bijdragen. Er ligt echter ook een heldere verantwoordelijkheid bij de overheid.

De meest voor de hand liggende volgende stap is het beter verbinden met de vanuit andere beleidsdoelen ook noodzakelijke sanering van een deel van het agrarisch vastgoed in ons land. Dit moet op een positieve manier gebeuren. Uitkoopregelingen en ruilen en schuiven met posities moeten het mogelijk maken dat kansrijk agrarisch ondernemerschap zoveel als mogelijk kan worden voortgezet. Voor leegkomend vastgoed moeten herbestemmings- en sloopregelingen worden getroffen, opdat het platteland vitaal blijft. Het is aan te bevelen bij een aantal pilots opkoop-, aankoop- en verplaatsingsbeleid te bekijken of de relatie tussen de saneringsoperatie en het terugdringen van drugscriminaliteit beter kan worden gelegd. Dat moeten leiden tot een intrinsieke verbetering van ons platteland, het handelingsperspectief van de boer, preventie en handhaving, met als uiteindelijk doel: drugsproductie bannen uit het buitengebied.

Peter Noordanus
Voorzitter van het Strategisch Beraad Ondermijning

Wim Bens
Voorzitter ZLTO / interim-voorzitter LTO Nederland

Inhoud

Voorwoord **3**

1. Inleiding **5**
1.1 Afbakening 5
1.2 Onderzoeksopzet 6
1.3 Leeswijzer 6

2. Wat is er aan de hand op het platteland? **7**
2.1 Ontbreekt het zicht of komt het niet voor? 7
2.2 De betrokkenheid van boeren en tuinders bij drugscriminaliteit 8
2.3 Zicht op criminele aanwezigheid in het buitengebied 9
2.4 Het benaderen van boeren en tuinders 10
2.5 Criminelen werken met stromannen 12
2.6 Wordt drugscriminaliteit wel gemeld door boeren en tuinders? 14

3. Wat maakt het platteland aantrekkelijk voor drugscriminelen? **17**
3.1 Gelegenheid door toenemende leegstand 17
3.2 De weerbaarheid van actieve boeren – positieve stugheid 18
3.3 De kwetsbaarheid van gestopte boeren – het is vijf voor twaalf 19

4. Hoe krijgen en houden we een weerbaar buitengebied? **21**
4.1 Het wegnemen van leegstand 22
4.2 Appel voor een vitaal en actief platteland, vrij van ondermijning 23
4.3 Herstel het vertrouwen en verbeter de informatiepositie in het buitengebied 25

Voetnoten **28**

Literatuurlijst **29**

1. Inleiding

‘Van ondermijning spreken we wanneer criminelen - de onderwereld - de bovenwereld gebruiken voor bijvoorbeeld de productie van drugs of witwassen. Voorbeeld van ondermijning: Een boer met een leegstaande schuur wordt door criminelen benaderd om in die schuur een hennepkwekerij te vestigen ...’

Citaat uit: Advies: 10 jaar lang 400 miljoen extra nodig in strijd tegen drugscriminelen RTL Nieuws, 4 september 2020

Wanneer in de media wordt gesproken over ondermijning wordt al snel de link gelegd met boeren en tuinders die criminelen toestaan om een hennepkwekerij, cocaïnewasserij of crystal meth laboratorium in hun leegstaande schuur onder te brengen. De populaire serie ‘Hollands Hoop’, waarvan dit jaar het derde seizoen werd uitgezonden[1], helpt dat beeld te versterken. Maar is het werkelijk zo dat boeren en tuinders in grote aantallen van biet naar wiet en van kalf naar cocaïne overstappen?

In dit onderzoek probeerden wij zicht te krijgen op de context, aard en omvang van drugscriminaliteit en ondermijnende effecten daarvan op boeren en tuinders. We zochten ook naar factoren die de betrokkenheid van agrariërs verklaren en naar aangrijpingspunten voor instrumenten om die factoren tijdig te onderkennen en waar mogelijk en relevant weg te nemen. De resultaten van die zoektocht, die ons langs de media, gemeenten, politie, belangengroepen, erfbetreders, maar vooral ook boeren en tuinders zelf voerde, staan in dit rapport. Ook presenteren we aangrijpingspunten voor instrumenten om een mogelijke betrokkenheid van boeren en tuinders bij drugscriminaliteit tegen te gaan.

1.1 Afbakening

In dit onderzoek kijken we specifiek naar drugscriminaliteit en welke factoren mogelijk een betrokkenheid van boeren en tuinders bij drugscriminaliteit bepalen. We definiëren drugscriminaliteit als *illegale activiteiten ten behoeve van de productie en handel van plantaardige of synthetische drugs, inclusief opslag van ingrediënten voor de productie en dumping van afval*[2], maar exclusief drugsgebruik.

De focus op drugscriminaliteit en ondermijnende effecten daarvan op boeren en tuinders betekent dat andere ondermijnende praktijken, zoals arbeidsuitbuiting en mensenhandel (ook van en door boeren en tuinders) buiten de scope van dit onderzoek vallen. Wel zijn we ons bewust dat veel van de ondermijnende problematiek zich afspeelt buiten de erven van actieve boeren en tuinders, of op erven van voormalige agrarische ondernemingen. Boeren en tuinders toonden zich hiervan ook op de hoogte en we gaan daarom wel in op hun mogelijke rol als partner van de overheid en anderen bij een aanpak van ondermijnende activiteiten buiten hun erf.

We richten ons op de betrokkenheid bij drugscriminaliteit van actieve boeren en tuinders, zoals de leden van de ZLTO. Daarbij zijn we ons ervan bewust dat ‘de agrariër’ of ‘boeren en tuinders’ geen homogene onderzoeksgroep is: dé agrariër of ‘boer’ bestaat immers niet. We spreken in dit onderzoek van een ‘boer’, ‘tuinder’ of ‘agrariër’ als het gaat om een ondernemer in de groene ruimte met een agrarisch bedrijf of een ander aan de groene ruimte verbonden onderneming die gelinkt is aan één van de 19 door de ZLTO gedefinieerde sectoren. In samenspraak met de opdrachtgevers is besloten op geaggregeerd niveau te spreken over boeren en tuinders.

Zie pagina 28 voor voetnoot 1 en 2

1.2 Onderzoeksopzet

Tijdens dit onderzoek zijn uiteenlopende onderzoeksmethoden ingezet om antwoorden te vinden op de onderzoeksvragen. Het onderzoek is gestart met een media- en literatuurverkenning. Veel zichtbare vormen van drugscriminaliteit in het buitengebied, zoals drugsafvaldumpingen of gevonden hennepplantages en drugslabs, bereiken het nieuws of zijn beschreven in literaire verhandelingen, die daarom een belangrijke eerste bron van informatievergaring zijn. Daarnaast hebben we 45 experts met inhoudelijke kennis over ondermijning (in het buitengebied) of de agrarische sector geïnterviewd.

Op basis van de media- en literatuurverkenning evenals de bevindingen uit de interviews hebben we een digitale vragenlijst ontwikkeld en uitgezet onder 6.145 agrarische ondernemers in Zeeland, Noord-Brabant en Zuid-Gelderland die lid zijn van de ZLTO. Het merendeel van de respondenten is werkzaam (geweest) in de regio's Oost-Brabant (29%), West-Brabant (26%), Zeeland (22%) en Midden-Brabant (18%). 5% van de respondenten is werkzaam (geweest) in Zuid-Gelderland. De sectoren melkveehouderij (32%), akkerbouw (28%) en varkenshouderij (8%) waren het meest vertegenwoordigd. In totaal hebben 673 respondenten (11%) de vragenlijst ingevuld. Twaalf van deze respondenten hebben wij uitgebreid geïnterviewd.

1.3 Leeswijzer

Deze rapportage is ingedeeld aan de hand van de onderzoeksvragen. In hoofdstuk 2 schetsen we de context en situatie van drugscriminaliteit op het platteland. Hoofdstuk 3 beschrijft factoren die boeren en tuinders mogelijk kwetsbaar maken voor drugscriminelen en hun praktijken. In hoofdstuk 4 presenteren we onze voorstellen om boeren en tuinders weerbaar te maken en te houden tegen drugscriminaliteit en hun kennis en zicht op ontwikkelingen in hun omgeving in te zetten in de aanpak van ondermijning in het buitengebied.

2. Wat is er aan de hand op het platteland?

Als we de mediaberichtgeving volgen, lijken boeren en tuinders te maken te hebben met drugscriminelen in hun omgeving, worden ze (impliciet) in verband gebracht met drugscriminaliteit of is een deel hiervan zelf, mogelijk onbewust, betrokken geraakt bij dit type criminaliteit. Uit ons onderzoek blijkt dat experts, boeren en tuinders kritisch zijn op de bekende verhalen uit de media, op anonieme bronnen en op niet te controleren beweringen die continu worden herhaald. Boeren en tuinders geven aan last te hebben van de negatieve reputatie en vinden dat de nadruk niet alleen op het platteland moet liggen omdat 'dit stigmatiserend werkt'. Een agrarische respondent in de vragenlijst hierover:

'Agrariërs worden regelmatig vergeleken met drugscriminelen en dat doet geen recht aan deze hardwerkende beroepsgroep. Dat helpt zeker niet om de overheid te helpen bij de bestrijding van de drugscriminaliteit.'

We verkennen in dit hoofdstuk wat er aan de hand is op het platteland. We bespreken het ontbreken van concrete casuïstiek waarin boeren en tuinders betrokken zijn geraakt (2.1) en laten zien hoe boeren en tuinders betrokken raken bij drugscriminaliteit (2.2). Ook vertellen we dat drugscriminelen actief zijn op het platteland en dat boeren en tuinders dit signaleren (2.3). Daarna verkennen we in dit hoofdstuk of, en zo ja, hoeveel boeren en tuinders in het buitengebied door drugscriminelen worden benaderd (2.5) en hoe de werkwijze van drugscriminelen in het buitengebied eruitziet (2.5). Aan het einde van het hoofdstuk staat het melden van vermoedens van drugscriminaliteit door boeren en tuinders centraal (2.6).

2.1 Ontbreekt het zicht of komt het niet voor?

Cijfers over het aantal boeren en tuinders dat een faciliterende of actieve rol heeft gespeeld bij ondermijnende drugscriminaliteit zijn nagenoeg niet beschikbaar. Het achterhalen van relevante casuïstiek over drugscriminaliteit waarbij boeren en tuinders betrokken zijn geraakt bleek voor ons een zoektocht die heel weinig concrete resultaten opleverde.[3] Er worden wel veel productielocaties voor hennep en synthetische drugs gevonden in het buitengebied – het gebied buiten de bebouwde kom van dorpen en steden – maar deze productielocaties en de personen die erbij betrokken zijn verschillen volgens de experts zodanig van elkaar dat het lastig is patronen te vinden.

Uit ons onderzoek blijkt dat het bij de gevonden productielocaties in het buitengebied in veruit de meeste gevallen niet gaat om locaties op bedrijven van actieve boeren en tuinders.[4] Als al bekend is dat een boer of tuinder betrokken is geweest bij een gevonden productielocatie, is het onduidelijk in welke mate de agrariër daadwerkelijk (bewust) faciliterend is geweest. Ook in gevallen waar de productielocatie op een bedrijf met agrarische bestemming wordt gevonden is vaak niet duidelijk in welke mate de onderneming daadwerkelijk een actief boeren- of tuindersbedrijf is, of dat dit een papieren werkelijkheid is die als dekmantel wordt gebruikt.

Er lijkt sprake van een gebrekkige informatiepositie van de overheid met betrekking tot drugscriminaliteit in het buitengebied. De informatie-uitwisseling over dit fenomeen tussen diverse actoren op het platteland is niet optimaal. Boeren en tuinders komen, mede door een terugtrekkende overheid in het buitengebied, niet meer op een laagdrempelige manier in contact met bijvoorbeeld wijkagenten om hun vermoedens van drugscriminaliteit te melden. Bovendien geven boeren en tuinders aan dat drugscriminaliteit een probleem is, maar dat ze nog vaker last hebben van diefstal van gereedschap en – een lucratieve markt voor criminelen – gps- en andere kostbare apparatuur. Tegelijk hebben ze het gevoel dat hier weinig tegen wordt opgetreden, terwijl er wel veel aandacht lijkt te zijn voor drugscriminaliteit.

Zowel politiemensen als handhavers van de omgevingsdiensten zien een discrepantie tussen 'straatinformatie' en 'systeeminformatie', waardoor veel waardevolle informatie verloren gaat. Naast het niet vastleggen van waardevolle informatie in systemen, is veel informatie niet beschikbaar omdat deze uit vertrouwelijke omgevingen wordt gehaald.

Zie pagina 28 voor voetnoot 3 en 4

‘Je hebt straatinformatie en je hebt systeeminformatie. Veel informatie is simpelweg niet beschikbaar omdat het niet in het systeem staat. Zo zijn de kladblokjes van de boa’s het meest waardevol en vaak nog betrouwbaarder dan informatie uit het systeem. Je zou eigenlijk alle kladblokjes bij elkaar moeten leggen en vastleggen.’

Medewerker omgevingsdienst

De experts die we voor dit onderzoek spraken zeggen dat het gebrek aan (in)zicht in de werkelijke aard en omvang van drugscriminaliteit in het buitengebied een reden tot zorg is en een gevoel van urgentie geeft: er is sprake van een groot *dark number*, ofwel een ‘blinde vlek in het buitengebied’.

2.2 De betrokkenheid van boeren en tuinders bij drugscriminaliteit

In de gevallen waarbij betrokkenheid van een boer of tuinder bij een aangetroffen drugslocatie is vastgesteld, is lastig te duiden hoe en in welke mate deze betrokken was, zo vertelt een vertegenwoordiger van het OM. Van de gevallen die ons bekend zijn vonden wij een gemene deler in het ter beschikking stellen van faciliteiten en mogelijk diensten, die vervolgens voor criminele doeleinden werden gebruikt.

Onze bevindingen wijzen op een aantal veelgenoemde factoren in de wijze waarop boeren en tuinders in aanraking komen met drugscriminaliteit. Zo lijken agrariërs in contact te komen met dit type criminaliteit doordat zij benaderd worden, niet doordat zij zelf actie ondernemen om in de wereld van drugscriminaliteit te stappen. In de gevallen die ons bekend zijn waarover op dit punt twijfel is, is ook twijfel over de mate waarin zij actief agrarische activiteiten ondernamen of dit enkel als dekmantel gebruikten. We onderscheiden verschillende vormen van betrokkenheid langs twee assen: vrijwillig of onvrijwillig en wetend of onwetend over de criminele drugsgerelateerde activiteiten die plaatsvinden op het eigendom van de boer of tuinder (zie onderstaand figuur):

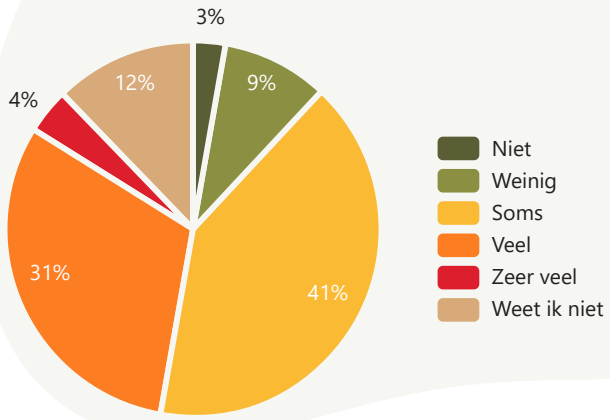

Figuur 1

2.3 Zicht op criminele aanwezigheid in het buitengebied

Dat drugscriminaliteit in het buitengebied een groot probleem is, wordt door zowel de experts als boeren en tuinders breed (h)erkend. We vroegen boeren en tuinders naar hun kijk op het crimineel gebruik van agrarische bedrijfsgebouwen en terreinen. Zij geven aan dat drugscriminelen 'soms' (41%) dan wel 'veel' (31%) gebruikmaken van agrarische bedrijfsgebouwen of agrarische terreinen in Zeeland, Noord-Brabant en Zuid-Gelderland (zie figuur 2) Slechts 3% van de ondervraagden denkt dat drugscriminelen hiervan geen gebruik maken. Per regio zien we weinig verschillen.

Hoe vaak komt het denkt u voor dat drugscriminelen gebruik maken van agrarische bedrijfsgebouwen/-terreinen?

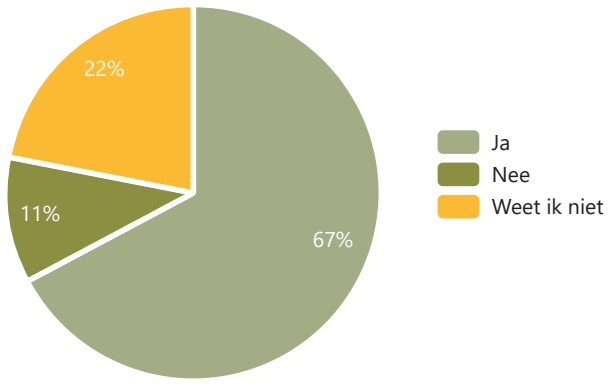
Figuur 2

'Je moet zelf heel stevig in je schoenen staan en kritische vragen blijven stellen. Het overkomt heel veel mensen. Mensen schamen zich daarvoor en dat zeg je gewoon niet zomaar. Het kan niet zo zijn dat je het niet weet. Sommigen zijn naïef of voelen zich niet verantwoordelijk. Maar dat is heel dom want het is jouw toko, dus jij bent wel verantwoordelijk. Jouw naam gaat eraan.'

Champignonkweker in West-Brabant

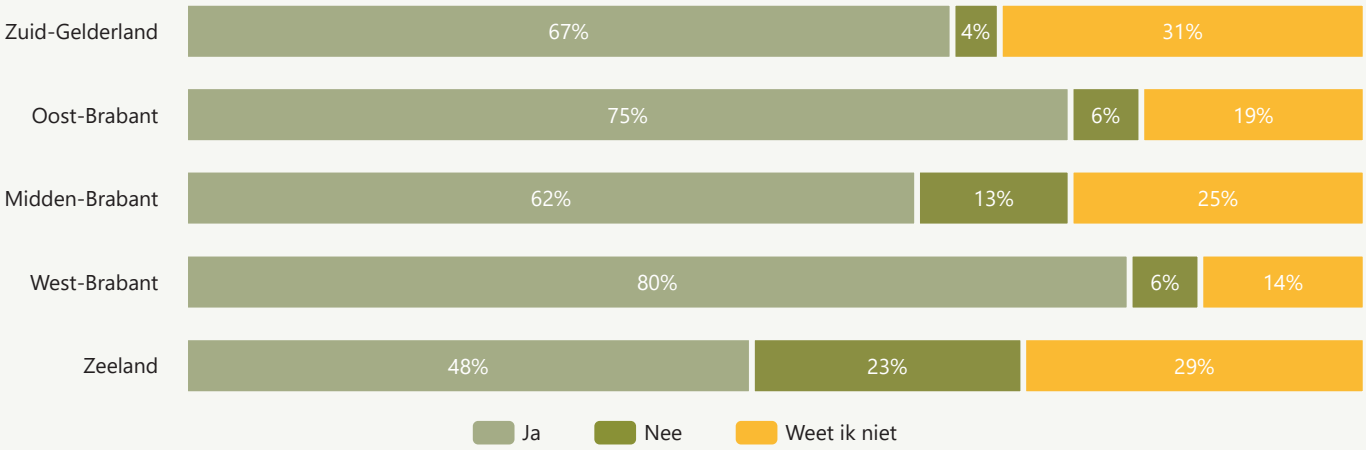
Twee derde van de boeren en tuinders in ons onderzoek zegt dat drugscriminelen weleens gebruik hebben gemaakt van agrarische bedrijfsgebouwen en -terreinen in de eigen woonplaats of omliggende woonplaatsen (zie figuur 3). Overigens variëren de aantallen per regio: in Oost- en West-Brabant zeggen respectievelijk 80% en 75% van de geënquêteerden dat drugscriminelen weleens gebruik gemaakt hebben van agrarische bedrijfsgebouwen of -terreinen in de eigen woonplaats of omliggende woonplaats, in Zeeland is dit 48% (zie figuur 4). Van de boeren en tuinders die weten dat criminelen gebruik maken van agrarische gebouwen zegt 30% weleens contact te hebben gehad met de eigenaren of de huurders van deze gebouwen.

Hebben drugscriminelen voor zover u weet weleens gebruik gemaakt van agrarische bedrijfsgebouwen/-terreinen in uw eigen woonplaats of omliggende woonplaatsen?

Figuur 3

Hebben drugscriminelen voor zover u weet weleens gebruik gemaakt van agrarische bedrijfsgebouwen en/of -bedrijfsterreinen in uw eigen woonplaats of omliggende woonplaatsen?

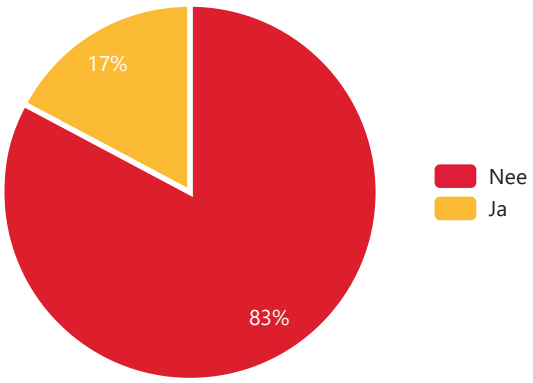

Figuur 4

2.4 Het benaderen van boeren en tuinders

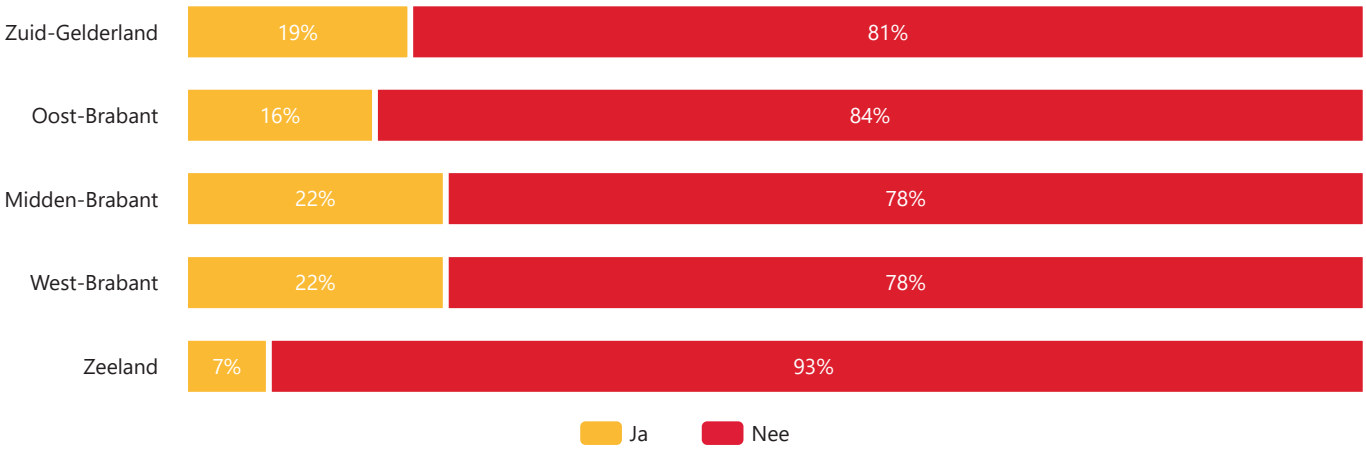
Bijna één op de vijf agrarische respondenten geeft aan weleens iemand aan de deur te hebben gehad die hun agrarische bedrijfsgebouw of agrarische terrein wilde gebruiken, waarbij ze vermoedden dat dit verband hield met drugscriminaliteit (zie figuur 5). In de regio's Midden- en West-Brabant is dit aantal iets hoger dan in Oost-Brabant en Gelderland. In Zeeland is dit aantal aanmerkelijk lager (zie figuur 6).

Heeft u zelf weleens iemand aan de deur gehad die uw agrarische bedrijfsgebouw/-terrein wilde gebruiken, waarbij u vermoedde dat zijn/haar intenties verband hielden met drugscriminaliteit?

Figuur 5

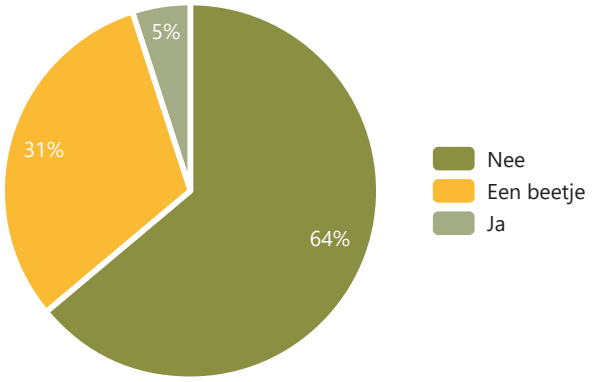
Heeft u zelf weleens iemand aan de deur gehad die uw agrarische bedrijfsgebouw/-terrein wilde gebruiken waarbij vermoedde dat zijn/haar intenties verband hielden met drugscriminaliteit?

Figuur 6

In de wijze waarop drugscriminelen boeren en tuinders benaderen zien we twee aspecten: hoe open drugscriminelen zijn over hun intenties en hoe vriendelijk of intimiderend zij boeren en tuinders benaderen. Zo zijn voorbeelden te noemen van vriendelijke benaderingen zonder expliciete benoeming van drugscriminaliteit, maar ook van intimiderende benaderingen waarbij de intenties expliciet benoemd worden. We vroegen boeren en tuinders – die weleens iemand op het erf hebben gehad waarvan ze vermoedden dat het verband hield met drugscriminaliteit – of zij zich geïntimideerd voelden door de benadering van deze persoon/personen. Figuur 7 laat zien dat slechts 5% van deze groep respondenten zich geïntimideerd voelde, bijna twee derde voelde zich niet geïntimideerd en 31% voelde zich 'een beetje' geïntimideerd.

Voelde u zich geïntimideerd door de benadering van deze persoon of personen?

Figuur 7

In de gesprekken met de 12 boeren en tuinders komt geen eenduidig beeld naar voren over hoe boeren en tuinders benaderd worden met criminele voorstellen. Elke boer of tuinder die in aanraking is geweest met verdachte personen op het erf vertelt een eigen, uniek verhaal.

'Ik heb altijd heel veel bezoekers op mijn erf, maar je hebt al snel door wat mensen nu echt willen op je erf. Ze komen met een verhaal aan dat niet realistisch en vaag is. Ze zeggen dan: 'Dat is wel een grote loods, wat heb je daarin?' Dan stellen ze daar allerlei vragen over en dat ze wel via via iemand kennen die daar wat mee kan doen. 'Kan je dat verhuren?' vragen ze dan. Je hebt dan gelijk al een vaag vermoeden, maar het is niet concreet. Het is ook niet iemand die je kent.'

Varkenshouder in Midden-Brabant

'Ze zijn altijd open over hun bedoelingen'

Een varkenshouder in West-Brabant is tweemaal benaderd met de vraag of hij een schuur wilde verhuren voor planten. In beide gevallen heeft hij het aanbod afgewezen. De laatste keer is inmiddels zo'n drie jaar geleden, de boer denkt dat 'ze weten dat ze niet meer bij ons hoeven langs te komen'. Er is volgens de varkenshouder een duidelijk verschil te zien in de mensen die in de drugswereld zitten en daarbuiten, de eersten hebben namelijk dure auto's met dure banden in plaats van een praktische auto. Ook zegt de boer dat het 'altijd van die gladde jongens met een strak kapsel' zijn. Ze zijn in ieder geval open over hun bedoelingen. Volgens de varkenshouder is vanaf de straat te zien dat hij varkenshokken heeft en 'als je hokken hebt, staat er altijd wel wat leeg'.

2.5 Criminelen werken met stromannen

We kunnen wel enkele patronen zien in de manier waarop boeren en tuinders benaderd worden. Criminele netwerken hebben vaak een internationaal karakter, maar hebben altijd een lokaal 'ankerpunt' nodig in de dorpskernen of omliggende buitengebieden. Veiligheidsprofessionals vertellen dat met name de 'oude hennepnetwerken' een belangrijke rol spelen bij nieuwe vormen van drugsgerelateerde criminaliteit op het platteland. Via deze bestaande drugsnetwerken, die zich van oudsher richtten op hennepteelt, worden nieuwe synthetische drugsnetwerken opgezet. Veiligheidsprofessionals maken zich daarom ook steeds meer zorgen om de ontwikkelingen en opkomst van synthetische drugslabs, met in het bijzonder crystal meth labs.[5] De gevonden productielocaties in het buitengebied in 2020 laten zien dat lokale en nationale netwerken grote internationale netwerken faciliteren.

Onze bevindingen laten zien dat drugscriminelen regelmatig met stromannen werken. Zij komen bij boeren en tuinders op het erf en doen voorstellen voor het huren van een gebouw op het erf, (vermoedelijk) om het te (laten) gebruiken voor activiteiten die te maken hebben met drugscriminaliteit. Deze reguliere tussenpersonen, bijvoorbeeld leveranciers, transporteurs of vertegenwoordigers van bedrijven, die waarschijnlijk ver van de daadwerkelijke criminele operatie af staan, worden vanuit hun eigen legitieme professie ingezet om bij boeren en tuinders op het erf komen. De toegankelijkheid van de erven en de gastvrijheid van boeren en tuinders maakt dat sommige tussenpersonen zelfs aan de keukentafel in het huis bij de boer of tuinder belanden. Zij kunnen de situatie van de boeren en boerenerven waarnemen zonder dat agrarisch ondernemers argwanend worden – hij/zij is er immers met een legitieme reden.

Ondertussen kijken de tussenpersonen naar eventuele leegstaande schuren en maken een inschatting van de financiële situatie van een boerenbedrijf. De tussenpersonen lijken zich zo een beeld te vormen van de persoon van de boer of tuinder en hoe deze op een voorstel voor bijvoorbeeld het huren van een gebouw zal reageren. De tussenpersoon laat vervolgens aan boeren en tuinders weten dat ze contact zullen leggen met de daadwerkelijke personen die interesse hebben. En dát kan het moment zijn dat het voor boeren en tuinders al te laat is om uit de criminele sferen te stappen. Het volgende verhaal van een boer illustreert hoe tussenpersonen boeren en tuinders benaderen.

'Als je instemt breng ik je in contact met de mensen die het willen huren'

Bij een akkerbouwbedrijf in Zeeland is veel bedrijvigheid waardoor veel materialen en machines nodig zijn. Daarvoor komen verschillende vertegenwoordigers bij de boer langs. Zo ook die ene keer toen de boer meststoffen bestelde en deze door een transportbedrijf per vrachtauto werd geleverd. De boer vertelt ons dat bij de levering niets noemenswaardigs is gebeurd. Maar enkele weken later komt dezelfde chauffeur in een personenauto terug op het akkerbouwterrein van de boer en dit keer 'met een ander soort vragen'. Hij belt aan en vraagt: 'Mag ik binnenkomen?' De akkerbouwer laat de man binnen en gaat met hem aan de keukentafel zitten. De man vertelt dat hij actief is in de transportsector en vraagt of hij vrijuit mag spreken. Dat mag. Hij vraagt of hij een loods van de akkerbouwer mag huren.

Een vreemde vraag, vindt de boer, want hij heeft zelf geen onroerend goed om te verhuren, uitsluitend om te exploiteren. De man geeft geen duidelijkheid over wat er met zijn gebouwen gaat gebeuren, maar vertelt wel dat de boer veel geld kan verdienen. Op dat moment krijgt de akkerbouwer het vermoeden dat iets niet klopt. De boer zou geen last en hinder ervaren, waar wat precies zou gebeuren in de loods wilde de man niet prijsgeven. De man geeft aan dat hij een tussenpersoon is en als de akkerbouwer zou instemmen, dan wordt hij in contact gebracht met de mensen die feitelijk zouden huren. De boer denkt gelijk aan een stroman binnen het criminele circuit. De boer wimpelt het gesprek af; de transporteur vertrekt en is nooit meer gezien.

Zie pagina 28 voor voetnoot 5

De verhalen van de benaderde boeren en tuinders en de inschatting van de experts die we spraken wijzen erop dat de personen die agrariërs benaderen een *fingerspitzengefühl* hebben voor welke (voormalig) agrariërs potentieel open staan voor hun voorstel (‘alsof ze op de parkeerplaats van de bank staan en het direct zien als een boer met een sip gezicht naar buiten komt’, medewerker PVO). Ze lijken te weten welke (voormalige) individuele boeren en tuinders (en sectoren) het financieel moeilijk hebben en waar agrarische bedrijfsgebouwen leeg staan. Ook hebben ze goede kennis van de markt. Die kennis wordt ingezet om overtuigend kenbaar te maken dat het bijvoorbeeld niet goed gaat met een bepaalde sector en dat hun (crimineel) voorstel een uitweg biedt. Verschillende mechanismen worden door criminelen gebruikt om boeren te vinden en benaderen, zoals het analyseren van openbare rechtbankverslagen om te achterhalen welke boeren zijn veroordeeld, het bezoeken van websites met executieverkopen en het bezoeken van Funda of Marktplaats (websites met Nederlands onroerend goed).

‘Pak maar aan en ga maar lekker met je vrouw uit eten’

Een man in pak vraagt naar het bedrijfsgebouw van een boer waarin voorheen 250 vleesvarkens stonden. ‘Ik ga er een nieuwe deur in zetten, met een nieuw slot en dan ga ik er hennep in zetten. Ik heb daar de contacten voor en jij loopt geen enkel risico. Jij krijgt zelfs niet de sleutel.’ De mogelijke opbrengsten en de manier waarop de man het bracht maakte het aanbod ‘heel verleidelijk’. Desondanks wilde de boer er niet op ingaan. Hij vertelt de man in pak het niet te willen doen. Als reactie pakte de man 10.000 euro uit zijn zak en zei: ‘Pak maar aan en ga maar lekker met je vrouw uit eten’. De boer neemt het geld niet aan. Uiteindelijk stopte de man het geld terug in zijn zak.

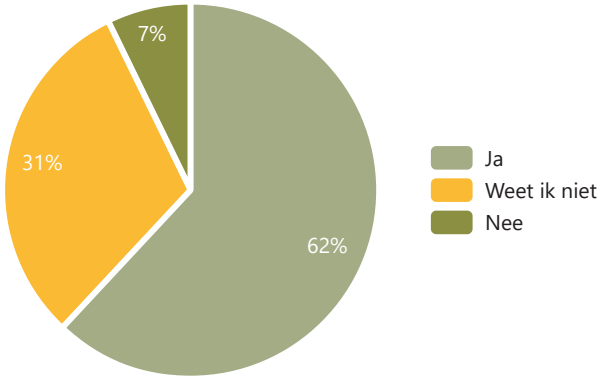
Als laatste vroeg hij of de boer vrienden of andere varkenshouders kende die mogelijk geïnteresseerd waren in zijn aanbod, waarop de varkenshouder nee zei. Tegen ons vertelt hij dat hij ‘genoeg varkenshouders [kent] die het water aan de lippen hebben staan’. Wanneer we hem vragen of hij denkt dat boeren kwetsbaar zijn voor dergelijke benaderingen antwoordt hij dat het bij iemands financiële positie begint. Wanneer iemand in financiële nood zit maakt het een boer niet uit ‘of je nu door de bank of door de crimineel benaderd wordt’. Hierbij speelt volgens de varkenshouder vooral de zwakke economische positie van veel bedrijven mee, alsook dat veel boeren een familiebedrijf hebben en niet de generatie willen zijn die het bedrijf beëindigt.

2.6 Wordt drugscriminaliteit wel gemeld door boeren en tuinders?

Wij stelden de respondenten in de vragenlijst enkele vragen over hun bereidheid vermoedens van drugscriminaliteit te melden. Figuur 8 laat zien dat het merendeel van de agrarische respondenten een melding zou maken bij vermoedens van de productie, opslag of dumping van drugs op agrarische bedrijfsterreinen. 7% van de respondenten heeft aangegeven geen melding te maken bij dergelijke vermoedens. Bijna één derde (31%) van alle respondenten geeft aan niet te weten of hij/zij een melding zou doen van zulke vermoedens. Met name boeren en tuinders in de provincie Noord-Brabant weten niet of ze hiervan een melding zouden maken. Het percentage ondervraagden dat bij kennis of vermoedens van een drugsproductielocatie dit zou melden ligt hoger bij respondenten in Zeeland (71%) dan in de andere regio's waar ZLTO-leden actief zijn.

Op het moment dat u zou vermoeden dat drugs geproduceerd, opgeslagen of gedumpt wordt op een agrarisch bedrijfsterrein, zou u dit melden?

Figuur 8

Dat één derde niet weet of hij/zij een melding zou maken bij vermoedens van drugsproductie, -opslag of -dumping duidt op twijfels over het doen van een melding. Respondenten laten weten bang te zijn voor mogelijke wraakacties van drugscriminelen, denken dat anonimiteit bij het doen van een melding niet gegarandeerd is, weten niet waar ze hun vermoedens anoniem kunnen melden of vinden dat ze niet genoeg bewijs hebben om vermoedens te melden. Ook is voor een deel van de bevraagde boeren en tuinders van belang dat zij niet zomaar hun buurman willen verraden, omdat ze niet weten wat de consequenties daarvan voor henzelf of voor de buurman zijn.

'Ik snap dat mensen niet melden. Je weet wel waar je aan begint, maar je weet niet waar het eindigt. Die beeldvorming ook. Als je de politie belt sta je in de pers. Ook gaat je bedrijf een halfjaar op slot. Dat heeft grote consequenties voor je eigen bedrijf.'

Respondent uit de vragenlijst

‘Ik ken een paar schuren waarvan het mij niet zou verwonderen dat het daar gebeurt. Maar wie ben ik nu om daarvoor te bellen? Ik wil me niet bemoeien met andermans zaken. En misschien heb je die mensen weleens nodig. Ik weet ook niet waarom ze dat doen, misschien wel uit pure noodzaak. Het zijn niet mijn zaken. Als de buurman zijn plastic verbrandt bel ik niet de politie. Als de wind maar niet mijn kant op staat. Op het platteland wordt er niet echt geklikt.’

Varkenshouder uit Zeeland

‘Ik voel niet de noodzaak om dat te melden. Er is in feite niks gebeurd. Er was geen dreiging en het was een normaal gesprek. Ik zie het een beetje als mensen die de weg komen vragen. Daar moet je ook gewoon op antwoorden. Die mensen deden ook niet moeilijk. Ze hadden gewoon interesse.’

Varkenshouder uit Zeeland

Uit de individuele gesprekken met boeren en tuinders constateren we dat de doorgaans vriendelijke en open houding van tussenpersonen ervoor zorgen dat boeren en tuinders zich niet bedreigd of geïntimideerd voelen. Hierdoor schatten ze de ernst van het probleem niet hoog in, waardoor het doen van een melding niet aan de orde is.

Daarnaast blijkt uit gesprekken met boeren en tuinders dat een eerdere slechte ervaring met het doen van een melding of met de politie in het algemeen invloed heeft op de motivatie om dergelijke ongewenste situaties te melden.

‘Kijk, hier in het dorp van 750 inwoners weet iedereen dat drie mannen hier drugs aan het dealen zijn. Dat is gewoon algemeen bekend. Iedereen weet dat die mensen drugs aan het dealen zijn maar daar wordt niks aan gedaan. Moet ik dan een melding maken van mensen die vragen of ze mijn schuur willen huren? Dan gaat de politie mijn verhaal wel oppakken? Dat geloof ik niet.’

Varkenshouder uit Zeeland

3. Wat maakt het platteland aantrekkelijk voor drugscriminelen?

Er gebeurt veel op het platteland, van diefstal van dure agrarische machines en agrarische GPS-systemen, dumpingen van chemisch afval afkomstig van productie en opslag van (synthetische) drugs tot ondermijnende praktijken op bijvoorbeeld vakantieparken en industrieterreinen. De aantrekkingskracht van het buitengebied voor drugscriminelen lijkt niet primair bij boeren en tuinders te liggen, maar in het algemeen bij leegstaande gebouwen op afgelegen locaties. Door de toenemende leegstand in het buitengebied biedt daarmee gelegenheid voor drugscriminaliteit.

Boeren en tuinders met een actieve agrarische onderneming lijken relatief weerbaar te zijn tegen dit type criminaliteit. Zij gebruiken hun bedrijfsgebouwen voor legale activiteiten of hebben een bedrijf dat zo vitaal is dat een leegstaand gebouw geen reden is om op verdachte voorstellen voor het verhuren van hun panden in te gaan. De soms moeilijke financiële positie van een deel van de boeren speelt volgens onze respondenten echter wel een rol bij de interesse van drugscriminelen in het buitengebied, net als een gebrek aan zichtbare handhaving door de overheid. Maar een grotere rol speelt de leegstand die ontstaat nadat boeren en tuinders stoppen met hun bedrijf. In onderstaande secties gaan wij dieper in op deze thema's. In dit hoofdstuk bespreken we de gelegenheid voor drugscriminaliteit door het toenemend aantal leegstand in het buitengebied (3.1), de weerbaarheid van actieve boeren en tuinders (3.2) en de kwetsbaarheid van gestopte of stoppende boeren (3.3).

3.1 Gelegenheid door toenemende leegstand

Leegstaande schuren zijn gunstig voor de inrichting van chemische drugslabs en hennepplantages, omdat voor synthetische drugslabs meer omvangrijkere hardware, grondstoffen en chemicaliën nodig zijn en daardoor de locatiegrootte een belangrijke rol speelt.[6] Daarbij liggen boerenschuren en loodsen, net als veel vakantieparken en industrieterreinen, doorgaans op afgelegen locaties. Deze locaties zijn vaak door omheining, bomen of gebouwen aan het zicht onttrokken. Hierdoor is er minder kans dat buitenstaanders afwijkende activiteiten of bepaalde geuren – zoals de anijsachtige lucht die vrijkomt bij de productie van methamfetamine of de geur van hennepplanten – opmerken. Ook bieden deze locaties goede toegang tot uitvalswegen, zoals ook Nederland in het algemeen goede toegang biedt tot andere Europese landen (Jansen, 2018). Leegstaande gebouwen op dergelijke locaties zijn door deze factoren aantrekkelijk voor drugscriminelen.

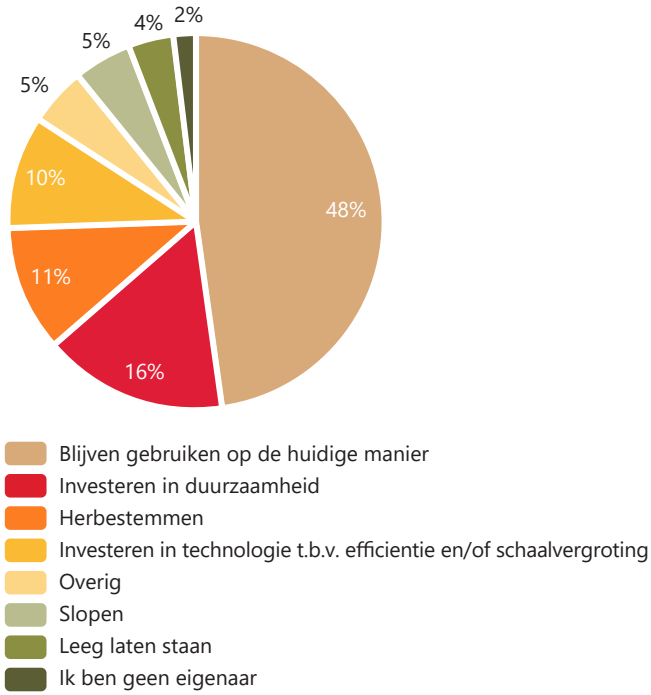
De verwachting is dat steeds meer agrarisch vastgoed leeg komt te staan. De makelaarsvereniging NVM voorspelt dat tot 2030 40 miljoen m^2 agrarisch bebouwing vrijkomt. Dit komt bovenop de geschatte 11 miljoen m^2 agrarische bebouwing, die momenteel leegstaat. De helft van de vrijkomende meters zal volgens de NVM niet meer ingevuld worden door agrarische activiteiten waardoor in 2030 25 miljoen m^2 aan agrarische bebouwing leeg komt te staan (Crooijmans e.a., 2017). Daarmee is de leegstand in het buitengebied groter dan de leegstand in de Nederlandse kantoren- en winkelmarkt. In Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel is de leegstand volgens het NVM op het platteland het meest omvangrijk.

Zie pagina 28 voor voetnoot 6

Deze toename komt onder andere door een afname in het aantal agrarische bedrijven en schaalvergroting in de sector (CBS, 2020; Afrian, Van der Wal & Hoeksma, 2020). Van de boeren en tuinders die onze vragenlijst invulden geeft bijna één op de vijf aan van plan te zijn in de komende drie jaar met zijn/haar agrarische onderneming te stoppen. Voor de drie grootste sectoren vertegenwoordigd in de vragenlijst geldt dat 22% van de akkerbouwers, 17% van de melkveehouders en 20% van de varkenshouders momenteel in bedrijf zijn, maar van plan zijn om in de komende drie jaar te stoppen.

We vroegen de respondenten in de vragenlijst naar hun plannen voor hun agrarische bedrijfsgebouwen in de komende drie jaar. De respondenten konden meerdere antwoorden geven (n=799). Figuur 9 laat zien dat bijna de helft van de respondenten zijn of haar agrarische bedrijfsgebouw op de huidige manier blijft gebruiken (48%). 16% zegt te willen investeren in duurzaamheid en 11% ziet graag een andere bestemming voor hun agrarische bedrijfsgebouw. Uit de antwoorden van respondenten die 'overig' kozen maken we op dat boeren en tuinders óf nog geen besluit hebben gemaakt óf niet weten wat ze met hun agrarische bedrijfsgebouwen willen doen in de komende drie jaar.

Indien u eigenaar bent van één of meerdere agrarische bedrijfsgebouwen, wat zijn uw plannen voor dit gebouw/deze gebouwen in de komende drie jaar?

Figuur 9

3.2 De weerbaarheid van actieve boeren – positieve stugheid

Uit ons onderzoek blijkt dat de gelegenheid voor (drugs) criminaliteit vooral ligt in specifieke kenmerken van het buitengebied en weinig lijkt plaats te vinden op vitale boerenbedrijven en bij actieve boeren en tuinders. Zij lijken juist weerbaar te zijn tegen drugscriminelen. Eén van deze boeren maakte mee dat de persoon die hem benaderde 10.000 euro uit zijn zak pakte en aanbood, zodat de boer 'lekker met [zijn] vrouw uit eten' kon. De reactie van de boer is illustrerend voor de weerbaarheid van boeren en tuinders die wij spraken:

'Ik stond sterk in mijn schoenen. Stel je pakt die 10.000 euro aan, dan komen ze waarschijnlijk een paar maanden niet meer bij je terug. En zodra je het hebt uitgegeven komen ze terug. Dan zeggen ze: 'Als je het niet doet, moet je dat geld terugbetalen.' Dan heb je geen keus meer. Als je in de verleiding komt kom je nooit meer vanaf.'

We vinden het noemenswaardig om te melden dat de positieve stugheid die we zelf als onderzoekers tijdens de gesprekken met de respondenten hebben ervaren als vorm van betrouwbare weerbaarheid gezien kan worden. Boeren en tuinders moeten niets hebben van drugscriminelen, zo stralen zij uit. Agrariërs die 'volop' in bedrijf zijn, zijn minder geïnteresseerd in het aanbod van drugscriminelen: 'Als je schuur vol staat met koeien kan je amper je hennep kwijt'.

'De agrariër die doorontwikkelt en volop toekomstperspectief heeft, die heeft allang zijn asbest gesaneerd met zonnepanelen erop. De boer die vooruit wil is écht het probleem niet. De grote problemen doen zich voor met de stoppende agrariër of die eigenlijk al gestopt zijn, waar weinig activiteiten plaatsvinden. Ze hebben geen geld voor sanering of willen niet saneren.'

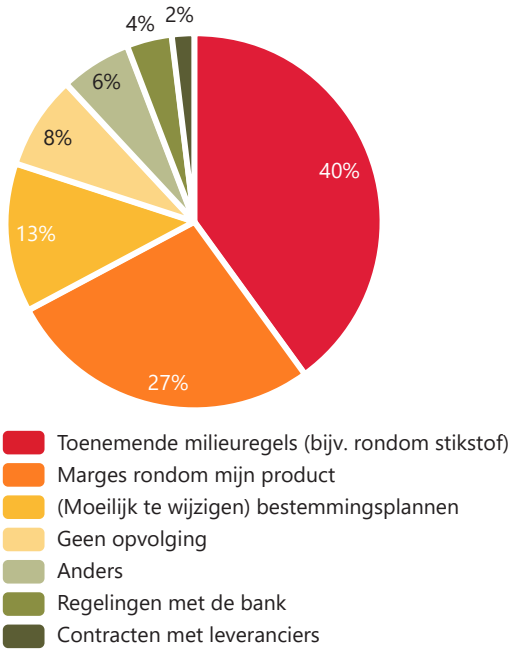
Expert Rabobank op gebied van stoppende boeren en tuinders

3.3 De kwetsbaarheid van gestopte boeren – het is vijf voor twaalf

De (slechte) financiële situatie van boeren en tuinders is een breekijzer voor drugscriminelen om grip te krijgen op boeren en tuinders én leegstaand vastgoed in het buitengebied. De experts die we voor dit onderzoek spraken zijn het unaniem eens dat boeren en tuinders, of het nu gaat om agrarische ondernemers die willen stoppen of boeren die hun bedrijf willen voortzetten, in een lastig pakket zitten – 'het is tegenwoordig niet makkelijk om boer te zijn'.

54% van de boeren en tuinders geeft in de vragenlijst aan belemmeringen te ervaren ten aanzien van het voortzetten van hun bedrijf. Figuur 10 laat zien dat 40% van de respondenten aangeeft belemmeringen te ervaren door toenemende wet- en regelgeving ('voor veel boeren is het stikstofbeleid echt de druppel geweest'). 27% van de respondenten kaart de slechte inkomsten en het verdienmodel van de agrarische sector aan als een belemmering en 13% van de respondenten wordt belemmerd doordat bestemmingsplannen moeilijk te wijzigen zijn. Ook uit de interviews met boeren en tuinders wordt duidelijk dat de negatieve reputatie en een gebrek aan opvolging het plezier van boeren en tuinders ontnemen. Met betrekking tot boeren en tuinders die (willen) stoppen of financieel in een lastiger pakket zitten, zeggen de respondenten – zowel experts als boeren en tuinders – dat iemands kwetsbaarheid met name afhangt van de persoon en zijn/haar situatie.

Indien u belemmeringen ervaart met betrekking tot het voortzetten van het agrarisch bedrijf, welke belemmeringen zijn dit?

Figuur 10

Als boeren en tuinders met hun boerenbedrijf willen stoppen zijn ze daarmee vaak drie tot vijf (of meer) jaar bezig (Gies et al., 2016). Stoppen betekent niet automatisch dat boerenschuren worden gesloopt. Boeren en tuinders met boerenschuren zijn soms terughoudend of worden belemmerd om de bebouwing te herbestemmen of slopen, waardoor ze mogelijk leeg komen te staan. Zo is het wijzigen van een agrarische bestemming naar een andere bestemming een lange en soms onzekere procedure, die grote kosten met zich meebrengt – 'het duurt soms wel tot vier jaar, terwijl boeren best willen slopen, als ze daar een tweede huis kunnen bouwen om te verkopen'.

Ook is de ruimte in keuzes voor andere bestemming soms beperkt wegens een krimpende bevolking en daarmee minder vraag naar woningen in delen van het buitengebied in Nederland. Daarnaast kan een deel van de boeren en tuinders dat met hun boerenbedrijf wil stoppen niet stoppen wegens de hoge kosten voor het slopen van schuren of omdat ze verplicht zijn af te rekenen met de Belastingdienst (de zogeheten 'stakingswinst'). Boeren en tuinders kiezen ervoor het staken van hun boerenbedrijf uit te stellen, waardoor ongebruikte schuren leeg blijven staan. Tijdens deze 'wachtmodus' worden stukken land en/of dieren afgestoten, waardoor mogelijk leegstand ontstaat. Het is vijf voor twaalf om de agrarische sector te helpen, aldus een bestuurder van een gemeente:

'Het is echt alle hens aan dek om de agrarische sector te helpen om te stoppen of op een fatsoenlijke manier te verduurzamen en door te gaan. Wij zien cijfers van leegstand, maar ook een toenemend aantal vragen van bestemmingsplanwijzigingen.'

4. Hoe krijgen en houden we een weerbaar buitengebied?

Uit onze resultaten blijkt dat duidelijk iets aan de hand is op het platteland. Zo laten politiecijfers en nieuwsberichten zien dat meerdere drugsproductie-, opslag- en afvaldumplocaties zijn aangetroffen in het buitengebied (Politie, CSDIE, 2020). Wij hebben echter geen aanwijzingen gevonden dat ondermijning, in het bijzonder drugscriminaliteit, een probleem is bij (actieve) boeren en tuinders.

Boeren en tuinders geven wel aan te zien dat drugscriminaliteit in hun omgeving plaatsvindt en te weten dat gelegenheid geboden wordt door leegstand. Het vertrouwen in de overheid onder boeren en tuinders is op dit moment laag. De aandacht voor de aanpak van diefstal ervaren ze als gering, de aandacht voor ondermijning in vergelijking daarmee als veel groter. Overheidsfunctionarissen, zoals toezichthouders vanuit de gemeente en omgevingsdiensten of de politie, zien ze eigenlijk vooral bij controles of naar aanleiding van incidenten. Boeren en tuinders zeggen zich in contactmomenten met de overheid bovendien vaak aangesproken te voelen als dader of slachtoffer.

Wij denken dat de ZLTO en overheden actieve boeren en tuinders beter kunnen benaderen als medestanders in de ambitie het platteland vitaal, leefbaar en vrij van ondermijning te houden. Boeren en tuinders moeten geholpen worden met hun zorgen en problemen, inclusief drugscriminaliteit en andere criminaliteit, alsook andere vormen van overlast. Het vertrouwen moet worden herwonnen dat de overheid hierin een partner is waar (vermoedens van) misstanden gemakkelijk, anoniem en veilig kunnen worden gemeld en die helpt de betrouwbaarheid van zakenpartners te toetsen. Daarmee kunnen boeren en tuinders een rol spelen als partners in bestrijding van drugscriminaliteit, als de ogen en oren van de overheid. Een overheid die actief helpt om samen met boeren en tuinders en andere partners in de geest van goed rentmeesterschap het buitengebied te beheren.

Wat is nodig voor een weerbaar buitengebied, weerbare boeren en tuinders en een samenwerking tussen alle betrokken partijen om dit te bereiken? Op basis van onze bevindingen zien wij een aantal aanknopingspunten, dat betrekking heeft op het wegnemen van leegstand, het werken aan een vitaal en actief platteland en het herstellen van vertrouwen en verbeteren van de informatiepositie in het buitengebied.

4.1 Het wegnemen van leegstand

Er dient een strategische en structurele oplossing te komen om de toenemende leegstand in het buitengebied aan te pakken. We sluiten aan bij de bevindingen van Gies e.a. uit 2016 dat het inzetten op hergebruik zeker nodig blijft, maar dat enkel zoeken in een ruimer planologisch beleid gericht op herbestemming en meer toestaan op het platteland een te simpele en weinig effectieve benadering is voor het onderliggende probleem: leegstand. Herbestemming van agrarische bestemmingen blijft onverminderd belangrijk, maar het slopen is nu misschien wel belangrijker. Naast een integrale en gebiedsgerichte benadering met een samenhangend stelsel van maatregelen en acties waarin alle betrokken partijen samen, en op meerdere fronten, deze veelzijdige problematiek aanpakken (Gies e.a., 2016), dient een structurele en duurzame oplossing te komen voor het slopen van agrarische bedrijfsgebouwen.

Boerenschuren en loodsen bieden gelegenheid voor drugscriminaliteit en de verwachting is dat steeds meer agrarisch vastgoed leeg komt te staan. In de regel geldt: hoe minder leegstaande schuren, hoe minder ruimte en gelegenheid criminelen hebben om hun netwerk te manifesteren. Regelingen rondom de aanpak van VAB liggen al langer op tafel, maar van belang is om daadwerkelijk leegstaande gebouwen slopen, of waar wenselijk, herbestemmen. We doen daarom een oproep aan de (lokale) overheid om sneller tot besluitvorming te komen, sneller mogelijk te maken om bestemmingsplannen te wijzigen en bij toekomstige regelingen standaard een sloopregeling in de clausule mee te nemen. Het slopen van agrarische bedrijfsgebouwen of herbestemming is inherent aan de aanpak van drugscriminaliteit op het platteland en het tegengaan van verloedering in het buitengebied. Op basis van onze bevindingen zien we de volgende aangrijpingspunten om het toenemend aantal leegstaande agrarische schuren in de toekomst aan te pakken.

A. Een structurele oplossing voor de aanpak van leegstaand agrarisch vastgoed met de nadruk op sloop

Het wegnemen van leegstand en het slopen van agrarische schuren ontneemt de gelegenheid van drugscriminelen gebouwen te misbruiken en gaat verloedering van het buitengebied tegen. Structurele sloop van leegstaande gebouwen is nodig om op lange termijn het platteland vrij van ondermijning en verloedering te houden.

B. Faciliteer stoppende en gestopte boeren in stoppen, slopen of herbestemmen

Stoppende boeren en tuinders moeten (sneller) gefaciliteerd worden in het slopen of herbestemmen van hun agrarische bedrijfsgebouwen. Gemeenten moeten sneller tot besluitvorming komen en sneller mogelijk maken om bestemmingsplannen te wijzigen. Door tijdsduur bij gemeentelijke bestemmingsplanprocedures te verkorten en de kosten en onzekerheden die daarmee gepaard gaan te reduceren, neemt de kans van slagen met betrekking tot herbestemming voor een initiatiefnemer toe (Gies e.a., 2016). Daarnaast dient meer aandacht te worden besteed aan de emotionele kant van het stoppen, niet alleen zodat boeren en tuinders minder lang in de 'wacht-modus' blijven hangen en kwetsbaar worden voor potentiële criminele voorstellen, maar ook om hen te faciliteren in de behoeften die de boer of tuinder op dat moment heeft. We doen een beroep op de (Z)LTO om boeren en tuinders hierin nóg actiever te ondersteunen.

C. Faciliteer een platform waar vraag en aanbod van VAB op een inzichtelijke en gecontroleerde manier bij elkaar komen

Boeren en tuinders hebben behoefte aan de mogelijkheid om (de betrouwbaarheid van) potentiële huurders van agrarische bedrijfsgebouwen te controleren en gemeenten hebben behoefte aan meer zicht over waar (leegstaande) agrarische bedrijfsgebouwen zich in hun gemeente bevinden. Op dit moment is er geen (veilige en gecontroleerde) omgeving waar boeren, tuinders en andere belanghebbenden vragen kunnen stellen over agrarische bedrijfsgebouwen en tegelijkertijd terecht kunnen om agrarische bedrijfsgebouwen te verhuren/verkopen dan wel huren/kopen. We zien dit platform als een marktplaats voor agrarische bedrijfsgebouwen met een extra controlemogelijkheid op de bona fides van potentiële huurders/gebruikers, waar boeren en tuinders in staat zijn om hun VAB breed in de markt te zetten. Dit kan bovendien zicht geven op de ontwikkeling van vraag en aanbod en dienen als platform en vraagbaak voor ontwikkeling van alternatieve bestemmingen. Daarnaast zorgt het aanbod van agrarisch vastgoed voor een impuls voor nieuwe ontwikkelingen in het buitengebied. Zo kunnen vrijkomende bedrijfsgebouwen gebruikt worden voor de energietransitie, de circulaire economie, nieuwe agrofoodconcepten en is het een broedplaats voor nieuwe bedrijven zoals zorg- of kinderboerderijen (Gies e.a. 2016). We zien hierin een mogelijk faciliterende rol voor de (Z)LTO als brancheorganisatie voor boeren en tuinders.

4.2 Appel voor een vitaal en actief platteland, vrij van ondermijning

Ongeveer 86% van de totale ruimte in Nederland is landelijk gebied en de landbouw is de grootste gebruiker van dit gebied (Gies e.a., 2016). Naast een omvangrijke opgave in termen van herbestemming of sanering van voormalige agrarische bebouwing, dient nagedacht te worden hoe een vitaal en actief platteland eruit ziet. Vitaal staat voor krachtig en energiek, actief staat voor ruimte voor ondernemerschap, onder andere voor boeren en tuinders.

Boeren en tuinders omschrijven een vitaal en actief platteland als 'een door de maatschappij gewaardeerde sector die via inkomsten (uit kwalitatief hoogwaardig en betrouwbaar plantaardige en dierlijke productie) voldoende financiële ruimte heeft om te investeren in nog verdere verduurzaming, als onderdeel van een totale verduurzamende en veranderende maatschappij.' Het credo, zoals geanalyseerd uit de open antwoorden en uit de individuele gesprekken met boeren en tuinders, is dat een beter verdienmodel voor agrarische ondernemers en eerlijkere dan wel hogere prijzen voor agrarische producten boeren financieel ondersteunen, waardoor ze minder vatbaar zijn voor aantrekkelijke voorstellen van drugscriminelen. Het terugkrijgen van waardering voor de agrarische sector is onderdeel van een vitaal en actief platteland.

Dit appel voor een vitaal en actief platteland kan worden geïllustreerd met de parabel waarin zes blinden ieder een afzonderlijk deel van een olifant aftasten, zonder dat deze als zodanig herkend wordt en waardoor geen van hen zich een totaalbeeld van de olifant kan vormen. Hoewel de blinden allen veelzeggende beschrijvingen geven, is het geheel meer dan de som van de delen. Dit wil vooral zeggen dat aangrijpingspunten voor de aanpak van drugscriminaliteit op het platteland hiervan een treffend voorbeeld zijn.

Analoog aan de blinde mannen die ieder slechts een deel van de olifant betasten, is het noodzakelijk om zicht te krijgen op de gehele context, niet enkel vanuit een veiligheids-, bestuurlijke of juridische bril, maar ook door het betrekken van andere domeinen zoals gebiedsontwikkeling, ruimtelijke ordening, sociale geografie en ondernemerschap. Het één kan niet zonder het ander. Deze perspectieven komen samen in visies op een vitaal en actief platteland, vrij van ondermijning. Op basis van onze bevindingen zien we de volgende aanknopingspunten om te komen tot een vitaal en actief platteland.

D. Zorg dat de (interne) samenwerking op orde is en betrek meerdere perspectieven in de aanpak

De trage besluitvorming en het 'systeemdenken' van de overheid sluit niet aan op de snelheid waarin en flexibiliteit waarmee drugscriminaliteit zich op het platteland ontwikkelt. De experts in dit onderzoek kaarten dit als een groot probleem aan. Een daadkrachtige overheid is nodig die ook intern de samenwerking weet te vinden. Hanteer een integrale aanpak via regionale gebiedsprocessen waarbij de overheden, gebiedspartners en marktpartijen in netwerkverband en allianties samen aan oplossingen werken (Gies e.a. 2016).

E. Zorg voor een multifunctioneel landschap met de boer op de juiste plek

Stimuleer actieve boeren en tuinders in hun wensen en behoefte en help boeren en tuinders die willen stoppen of herbestemmen. Denk aan vrije ondernemersruimte voor boeren en tuinders, het stimuleren van boeren naar locaties in Nederland waar agrarisch toekomstperspectief is, het ondersteunen van boeren en tuinders die momenteel dichtbij een Natura2000-gebied zitten en willen stoppen of herbestemmen naar een andere bestemming, het herindelen van het platteland zoals met ruilverkaveling voor boeren en tuinders die dat willen en het faciliteren van stoppende boeren bij het slopen van hun gebouwen. Dit betekent dat actieve en vitale agrarische ondernemingen op locaties (komen te) liggen waar kansen liggen voor hun bedrijf en dat stoppende en gestopte boeren gefaciliteerd worden in herbestemming of ruilverkaveling. Op deze manier kan optimaal gebruik gemaakt worden van de kansen die het platteland biedt, waardoor verloedering – en daarmee ondermijning door drugscriminaliteit – wordt tegengegaan.

F. Combineer lopende regelingen en initiatieven

Aansluitend op het betrekken van meerdere perspectieven in het vitaal krijgen van het platteland, is het wenselijk om lopende regelingen en initiatieven te combineren. Er zijn tal van bestaande arrangementen voor het tegengaan van drugscriminaliteit op het platteland, het aanpakken van leegstaande agrarische bedrijfsgebouwen en het stimuleren van een vitaal platteland. Echter zijn deze aanpakken momenteel veelal van elkaar gescheiden, zowel in de aanpak zelf als in de organisaties die ze aanbieden en/of faciliteren.

Zoals Gies e.a. (2016) ook al constateerden kunnen andere opgaven mogelijk als vliegwiel fungeren voor de oplossingen om leegstand van agrarisch vastgoed aan te pakken. Kortom: het combineren van bestaande aanpakken biedt kansen. Denk aan het combineren van opkoopregelingen, asbestregelingen en milieudossiers met veiligheidsthema's zoals criminaliteit en ondermijning. Ook zijn er tal van initiatieven en samenwerkingsverbanden bezig met het vitaal krijgen van het platteland, zoals het Keurmerk Veilig Buitengebied, het programma VAB-Impuls, pilots zoals Schimmige Schuren of laagdrempelige loketten op gemeentehuizen. Gebruik de kennis en ervaring die daarmee wordt opgedaan.

4.3 Herstel het vertrouwen en verbeter de informatiepositie in het buitengebied

Voor een vitaal platteland en een structurele oplossing van de toenemende leegstand in het buitengebied is vertrouwen tussen en een goede informatiepositie van de betrokkenen van belang. Ons onderzoek wijst erop dat het vertrouwen van boeren en tuinders in de overheid laag is en de informatiepositie van de overheid in het buitengebied beperkt. Waar boeren en tuinders last hebben van zaken als diefstal van dure apparatuur en aangeven behoefte te hebben aan stabiliteit in regelgeving en richtlijnen voor de lange termijn, is de overheid in hun ogen bezorgd om drugscriminaliteit en bezig met het (continu) ontwikkelen van beleid dat effect heeft op hun bedrijfsvoering. En waar overheidsfunctionarissen graag meer zicht willen op de situatie in het buitengebied, ervaren zij moeite om informatie hierover van boeren en tuinders te verzamelen en gebruiken. Op basis van deze inzichten zien wij de volgende aangrijpingspunten.

G. Benader boeren en tuinders op dit thema als partner in het buitengebied, niet als dader/slachtoffer

Boeren en tuinders zijn goed op de hoogte van wat speelt en leeft in het buitengebied. Het is belangrijk dat zij als volwaardig partner worden gezien in de aanpak van drugscriminaliteit. Er dient aandacht te zijn voor de problemen en zorgen van boeren en tuinders, zodat zij zich door de overheid gehoord voelen. Op deze manier kunnen zij de overheid als volwaardig partner gaan zien en vertrouwen. Kortom, de overheid moet weer samen met boeren en tuinders in de geest van goed rentmeesterschap het gehele buitengebied beheren.

H. Vergroot de aanwezigheid en aanspreekbaarheid van de overheid in het buitengebied

Boeren en tuinders hebben behoefte aan meer aanwezigheid en aanspreekbaarheid van overheidsfunctionarissen in het buitengebied. Dat betekent zowel een meer repressieve rol van de overheid door zichtbaarheid van wijkagenten, boa's van omgevingsdiensten en aanspreekbaarheid van de gemeente, als een meer preventieve rol door boeren en tuinders te begeleiden en ondersteunen wanneer zij in aanraking komen met drugscriminaliteit.

I. Een grotere rol voor brancheverenigingen als vertrouwenspersoon en brugfunctie tussen individuele boeren en tuinders en de overheid

De (Z)LTO heeft vanuit haar rol als brancheverenigingen een goede relatie met haar leden en fungeert als brugfunctie tussen de overheid en individuele boeren en tuinders. Zij kunnen luisteren naar de behoeften en zorgen van de verschillende partijen en deze bij elkaar brengen. Concreet kan men hier denken aan het verzorgen van vertrouwenspersonen voor boeren en tuinders die hun vragen en/of problemen (nog) niet bij de overheid willen neerleggen, bijvoorbeeld uit angst ongewild aan criminele activiteiten verbonden te worden. Door deze boeren en tuinders de mogelijkheid te geven vertrouwelijk met iemand in gesprek te gaan kunnen aangrijpingspunten gevonden worden om hen te helpen en perspectief te bieden.

J. Investeer in meldingsbereidheid

Eén derde van onze respondenten geeft aan niet te weten of zij hun vermoedens van drugscriminaliteit zouden melden. Enerzijds zijn deze respondenten hiertoe niet altijd bereid omdat zij buren niet willen verraden, zorgen hebben over de vermoedelijke gevolgen van melden of niet het gevoel hebben dat dit hen iets aangaat, anderzijds weet een deel van de respondenten niet waar zij hun vermoedens kunnen melden. Bovendien geven experts in het veiligheidsdomein aan dat meldingen niet altijd effectief opgeschreven en opgeslagen worden in de systemen van de overheid. Een social media campagne met een preventief karakter en gericht op het ontwikkelen van 'bewuste bekwaamheid', zoals de campagne over criminele weldoeners van het RIEC Amsterdam-Amstelland, maar dan gericht op het buitengebied, is in onze ogen een doelgerichte methode om te investeren in het verhogen van de meldingsbereidheid onder burgers en tegelijkertijd burgers te informeren hoe en waar ze een melding kunnen maken. In de ideale situatie wordt bereikt dat alle inwoners in het buitengebied die benaderd worden door criminelen dit als zodanig herkennen, erbij stilstaan en 'nee' zeggen. Op basis van deze inzichten zien wij vier aanknopingspunten.

a. Het opzetten van een informatieloket voor vragen en zorgen

Enkele gemeenten zijn al gestart met een pilot over een informatieloket waar boeren en tuinders, maar ook andere bewoners van het buitengebied, terecht kunnen met vragen en zorgen. Het dient aanbeveling om de geleerde lessen uit de pilot, als deze er zijn, mee te nemen en het informatieloket verder uit te breiden. Boeren en tuinders hebben aangegeven behoefte te hebben aan een dergelijk meldpunt. Het is van belang dat er één loket is waar boeren en tuinders terecht kunnen, zodat zij niet van de ene organisatie naar de andere gestuurd worden.

b. Het bieden van voorlichting over de gevaren van drugscriminaliteit en het belang van meldingen

Boeren en tuinders hebben behoefte aan meer voorlichting als het gaat om de gevaren van drugscriminaliteit en het belang van het doen van een melding. Leer inwoners van het buitengebied zowel de signalen van drugsproductielocaties herkennen als signalen van mogelijke betrokkenheid van boeren en tuinders bij drugscriminaliteit (door bijvoorbeeld informatie te geven over de gevaren van het verhuren van leegstaande schuren aan verdachte personen). Overtuig boeren en tuinders dat een mogelijk crimineel voorstel aan het adres van de boer of tuinder voor de politie al waardevolle informatie is om meer zicht te krijgen op het probleem.

Een goed voorbeeld van een publiek-private samenwerking voor het geven van voorlichting over de gevaren van drugscriminaliteit en meldingsbereidheid, onder andere aan boeren en tuinders, is het Keurmerk Veilig Buitengebied van het Platform Veilig Ondernemen Oost-Nederland (2019; zie ook CCV, 2019). Op sommige voorlichtingsavonden worden drugscontainers geplaatst, waardoor boeren en tuinders kunnen zien hoe een drugslab of hennepplantage werkt en wat daarbij komt kijken, inclusief de kenmerkende vrijkomende geuren.[7] Ook worden trainingen en themabijeenkomsten georganiseerd en lokale initiatieven op het gebied van voorkoming van (drugs)criminaliteit gestimuleerd.

We sluiten verder aan bij het advies van Mehlbaum en Broekhuizen (2020) dat het belangrijk is om te communiceren dat de politie eerst een melding nader gaat onderzoeken en niet meteen tot aanhouding overgaat. Wees duidelijk dat voor het onderzoeken van een melding genoeg informatie beschikbaar moet zijn en de kwaliteit van de melding goed moet zijn. Dit kunnen bijvoorbeeld enkele kwalitatieve en kwantitatieve gegevens zijn, zoals kentekenplaten, tijdstip van bevindingen, kenmerken personen, locatie, mogelijke intenties, etc. Aandacht voor de kwaliteit van een melding dient onderdeel te zijn van bestaande en toekomstige campagnes om het buitengebied weerbaarder te maken. Dergelijke voorlichting helpt niet alleen met het vergroten van kennis over hoe men een melding kan maken, maar ook met het verminderen van zorgen over anonimiteit en mogelijke gevolgen van melden.

Zie pagina 28 voor voetnoot 7

c. **Het goed vastleggen van meldingen**
Op dit moment ontbreekt een landelijk uniform registratiesysteem voor de informatie-uitwisseling tussen politie en boa's in het buitengebied. Zorg ervoor dat minimaal alle (algemeen en buitengewoon) opsporingsambtenaren, waaronder politiemensen en handhavers van de omgevingsdienst, weten waar zij met hun vermoedens en informatie terecht kunnen en dat hun bevindingen kwalitatief goed worden vastgelegd. Het verdient aanbeveling om zowel structureel te investeren in de samenwerking tussen boa's en handhavers en politiemensen, als in een landelijk registratiesysteem voor alle boa's en handhavers in het buitengebied, waarbij het systeem in verbinding staat met politie-informatie. Verder helpt een duidelijk aanspreekpunt vanuit verschillende organisaties, - zeker binnen de politie - die voor alle frontlijnwerkers in het buitengebied kenbaar is, in de samenwerking en informatiedeling. Daarnaast dient aandacht te zijn voor de kwaliteit van het doen van een melding: voor het oppakken van meldingen is het van cruciaal belang dat meldingen volledig worden opgemaakt en bij de juiste organisaties worden gemeld.

d. **Het terugkoppelen over meldingen**
Koppel zoveel mogelijk terug over de genomen acties naar aanleiding van meldingen. Uit ons onderzoek blijkt dat boeren en tuinders meerdere keren hun vermoedens hebben gemeld, maar niet het gevoel hebben gehad dat hier iets mee is gedaan. Boeren en tuinders vinden het belangrijk om te weten wat er met hun melding gebeurt. Het liefst zien ze dergelijke terugkoppeling via een wijkagent, maar als persoonlijke terugkoppeling niet mogelijk is, kijk dan naar mogelijkheden voor een algemenere terugkoppeling zonder dat de boer of tuinder 'van het kastje naar de muur' wordt gestuurd. Bij anonieme meldingen, waarbij na het registreren van de melding niet teruggekoppeld kan worden, is het van belang tijdens de melding te vertellen wat de vervolgstappen van de opsporingsdienst zijn en duidelijk te maken dat wegens de anonimiteit geen mogelijkheid is naderhand terugkoppeling te bieden.

Voetnoten

[1] Hollands Hoop is een Nederlandse drama- en misdaadserie voor televisie van de VARA, de VPRO en de NTR. De titel is zowel ontleend aan de naam van de boerderij waaromheen zich het verhaal afspeelt, alsook de naam van de wiet die in de serie verhandeld wordt. De drie seizoenen werden in respectievelijk 2014, 2017 en 2020 uitgezonden op NPO 2.

[2] Voor productielocaties, opslaglocaties en dumplocaties van synthetische drugs hanteren we de definities van de rapportage van het European Reporting on Illicit Synthetic Substance Production sites (ERISSP) (2019).

[3] We hebben medewerkers van het LIEC, de RIEC's, het OM en de politie gevraagd om relevante casuïstiek aan te leveren. Dit bleek echter weinige relevante informatie voor dit onderzoek op te leveren. Enerzijds komt dit omdat weinig casussen bekend zijn waarbij boeren of tuinders betrokken zijn geraakt. Anderzijds bleek dat bij casussen op (voormalig) boerenerven in de regel niet wordt bijgehouden of de betrokken persoon een actieve agrarische ondernemer is.

[4] Voor dit onderzoek hebben wij samengewerkt met de Taskforce-RIEC Brabant-Zeeland om casuïstiek te verzamelen. Op basis van deze zoektocht blijkt dat van de 37 bekende casussen van drugscriminaliteit in het buitengebied in Oost-Brabant, West-Brabant en Zeeland in 2018 en 2019, in maximaal 4 casussen sprake was van een actieve agrarische vergunning. Twee van deze casussen hebben wij in samenwerking met de Taskforce-RIEC Brabant-Zeeland gereconstrueerd en geanalyseerd. Bij één van deze actieve agrarische vergunningen werd het boerenbedrijf hoogstwaarschijnlijk door een drugscrimineel (die nooit boer is geweest maar wel een dergelijke locatie heeft) gebruikt als dekmantel. In de andere casus heeft een tuinder drugscriminaliteit gefaciliteerd door zijn agrarisch vastgoed te verhuren aan derden voor een hennepkwekerij.

[5] Uit recente cijfers van de politie blijkt dat in de eerste helft van 2020 65 productielocaties van synthetische drugs zijn ontdekt, waarvan 16 crystal meth labs (Stentor, 2020). Al eerder uitte de politie haar zorgen in de media over de opkomst van crystal meth in Nederland en het geweld dat daarmee gepaard gaat (AD, 2020). Ook de politieprofessionals die wij voor dit onderzoek spraken kaartten dit probleem aan.

[6] Zo blijkt uit een intern onderzoek van de politie over indicatoren van synthetische drugslabs (Heinen, 2019).

[7] De geur van hennep en synthetische drugs is het meest genoemde signaal dat bewoners herkennen, zo blijkt uit onderzoek van Mehlbaum en Broekhuizen (2020).

Literatuurlijst

De literatuurlijst behelst de media- en literatuurverwijzingen zoals genoemd in deze beknopte versie. Voor een volledig beeld wordt verwezen naar een omvangrijkere literatuurlijst in het onderzoeksrapport.

Mediaberichtgeving

Algemeen Dagblad (2020). *Kopstukken Mexicaans kartel in ons land gesignaleerd: 'Nederland kan mondiale producent worden'.* Geraadpleegd van het Algemeen Dagblad: https://www.ad.nl/binnenland/kopstukken-mexicaans-kartel-in-ons-land-gesignaleerd-nederland-kan-mondiale-producent-worden~ad6c5bd8/

DeStentor (2020). *Flink meer drugslabs opgerold: sterke stijging in Oost-Nederland.* Geraadpleegd van De Stentor: https://www.destentor.nl/regio/flink-meer-drugslabs-opgerold-sterke-stijging-in-oost-nederland~a08e5745/

Literatuur

Afrian, K., Van der Wal, R., & Hoeksma, L. (2020). *De Nederlandse economie: De landbouw in de Nederlandse economie.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Crooijmans, N., Grijpstra, P., Knol, J., Kindt, P., & Smeier, W. (2017). *Samen naar een vitaal buitengebied: Mogelijkheden voor vrijkomende agrarische bebouwing.* In opdracht van NVM. Geraadpleegd van https://www.nvm.nl/media/mt2l3ptm/samen-naar-een-vitaal-buitengebied-2017.pdf

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2020b, 3 maart). *Landbouw; gewassen, dieren en grondgebruik naar hoofdbedrijfstype, regio [Dataset].* Geraadpleegd van https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/80783ned/table?dl=2E108

Gies, T. J. A., Nieuwenhuizen, W., Naeff, H. S. D., Vleemingh, I., & Paulissen, M. (2016). *Landelijk gebied en leegstand: Aard, omvang en oplossingsrichtingen van huidige en toekomstige leegstand agrarisch vastgoed in Nederland.* Wageningen: Wageningen Environmental Research, Rapport 2755.

Jansen, A. (2018). *Drugscriminaliteit in het buitengebied.* Code Geel, Editie 3. Geraadpleegd van https://magazines.riec.nl/codegeel/2018/03/drugscriminaliteit-in-het-buitengebied

Mehlbaum, S. & Broekhuizen, J. (2020). *Vreemde geuren. Nulmeting meldingsbereidheid drugsproductielocaties in Zaanstad.* Halfweg: Mehlbaum Onderzoek.

Politie, Cluster Synthetische drugs Intel & Expertise (2020). *ERISSP Landelijk overzicht Synthetische Drugs 2019.* Geraadpleegd van: https://www.politie.nl/binaries/content/assets/politie/nieuws/2020/erissp-landelijk-overzicht-synthetische-drugs-2019-definitief.pdf

TwynstraGudde adviseert overheid en bedrijfsleven op veel van de grote en urgente thema's van deze tijd. Denk aan veiligheid, diversiteit, digitalisering, mobiliteit, duurzaamheid, energie, financiën en gezondheid. We bieden onze opdrachtgevers unieke, werkbare oplossingen en brengen complexe projecten en programma's tot een goed einde. Iets creëren van blijvende waarde, daar gaan we voor. Daardoor hebben we een directe impact op (toekomstige) maatschappelijke en economische ontwikkelingen. En dus een grote impact op morgen.

Mauro Boelens
Adviseur Veiligheid

Sanne Groothuis
Adviseur Veiligheid
sgs@tg.nl

TwynstraGudde

Impact op morgen.